NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2026-8]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427

10.00.00-FILOLOGIYA
journal.namdu.uz
PHILOLOGICAL

"NUTQIY HUSHYORLIK" O'ZBEK TILIDA O'RGANILISHI VA TALQINI

Mamatkulov Abdulxapiz Latipovich
Qo'qon universiteti Andijon filiali professori, filologiya fanlar nomzodi
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-3629-1020

Annotatsiya: *Ushbu maqola ozbek tilida og'zaki muloqotdagi "nutqiy xushyorlik" masalasiga bag'ishlangan. Bunda asosan nutq odobiga alohida etibor beriladi. "Nutqoy xushyorlik" nutq faoliyatida har qanday kamsitilishlarga yol qoymaslikni, nomaqbul iboralarni qollamaslikni anglatadi*

Kalit so'zlar: *Til, nutq, og'zali muloqot, nutq odobi, nutqiy xushyorlik, muloqot madaniyati, maqollar, hikmatli sozlar.*

«ПОЛИТКОРРЕКТНОСТЬ» И ЕЁ ИЗУЧЕНИЕ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация: *Данная статья посвящена вопросу «политкорректности» в устном общении на узбекском языке. В статье особое внимание уделяется речевому этикету. «Политкорректность» означает недопущение любых форм дискриминации в речевой деятельности и отказ от употребления неуместных и нежелательных выражений.*

Ключевые слова: *язык, речь, устное общение, речевой этикет, речевая бдительность, культура общения, пословицы, мудрые изречения.*

"THE POLITICAL CORRECTNESS": ITS STUDY AND INTERPRETATION IN THE UZBEK LANGUAGE

Abstract: *This article is devoted to the issue of "the political correctness" in oral communication in the Uzbek language. Particular attention is paid to speech etiquette. "The political correctness" refers to the prevention of any form of discrimination in speech activity and the avoidance of inappropriate or undesirable expressions.*

Keywords: *language, speech, oral communication, speech etiquette, speech awareness, communication culture, proverbs, wise sayings.*

Kirish

Til millat ruhi va milliy tafakkur qurolidir. Til-millat-ruhiyat-tafakkur mexanizmi o'ta murakkab va chuqur ilmiy mushohadaga chorlovchi, har bir millat tilida alohida muammo sifatida antik davrlardan to hozirgi kungacha ko'plab tadqiqotlar manbayi sifatida o'rganilib kelinayotgan muhim masalalardan biri sanaladi. Til bu insonning butun borlig'i - moddiy turmushi, madaniy, ma'naviy hayoti, etnik va ruhiy holati, aqlu tafakkuri, estetik olami, o'tmishi, buguni va istiqbolini gavdalantiradi. Darhaqiqat, til millat belgisi sifatida muhim ahamiyatga ega.

O'zbek tilshunosligida ham nutqiy muloqot va uning amalga oshishi bilan bog'liq muammolar yuzasidan bir qator ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilganligini alohida e'tirof etish mumkin. Jumladan, A. Nurmonov, A. E Mamatov, Sh. Safarov, N. Mahmudov, Sh.Iskandarova , S. Mo'minov, D. Xudoyberganova M.Hakimov, M. Saidxonov, F. Karimova, M.Qurbonova, A. L.Mamatqulov, G.Toirova, X. Yo'ldosheva, Q. Kaxarov, B. Ahmedov, M. Burxonova, G. Hasanova kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlari shular jumlasidandir.

Dunyo tilshunosligining ustuvor paradigmasi sanalgan tilga antropotsentrik yondashuvning tatbiq etilishi til sohasida yangidan yangi tadqiqot yo'nalishlarining maydonga kelishiga keng yo'l ochdi. Natijada, til ilmi uning yaratuvchisi bo'lgan shaxs omiliga bog'liq holda tadqiq etish bosqichiga ko'tarildi, desak, mubolag'a qilmagan bo'lamiz. Xususan, bugungi o'zbek tilshunosligida ham mazkur paradigma ustuvorlik kasb etmoqda va bu yo'nalishda o'zbek tilshunos olimlari tomonidan muhim ilmiy-nazariyalar ilgari surilmoqda va e'tiborga molik ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilayotganligini alohida qayd etish mumkin. Bu davrda tilshunosligimizda antroposentrik paradigmaga ko'ra til sohibining lisoniy tizimdagi o'rni, til va kognitiv faoliyat, til va madaniyat tushunchalari ushbu jarayonda yetakchilik qilishi ta'kidlanadi. Mustaqillik davrida davlat tili hisoblangan ona tilimizning jamiyatdagi roli, uning ijtimoiy vazifalari, tilning shaxs hayotida tutgan o'rni tobora oshib bormoqda. Shunga ko'ra insonlar hayotida muhim o'rinni egallovchi nutqiy jarayonlar, nutqiy muloqot mezonlari va nutq odobi masalasi xanuzgacha o'z dolzarbligini saqlab kelmoqda.

Chunki har qanday jamiyat va unda istiqomat qilayotgan insonlatning yeb-ichishdan-da ustun boʻlgan, eng muhim ehtiyoji - nutqiy muloqot masalasidir.

Globallashuv, fan-texnika taraqqiyoti, ijtimoiy munosabatlar tizimida yuz berayotgan oʻzgarishlar va ijtimoiy omillarning osib borayotganligi, albatta, insonlar hayotida, va eng muhimi, ularning ruhiyatida, muomala madaniyatida, maqsadlarida va oʻzaro aloqa aralashuvida oʻz ifodasini topmoqda. Natijada, muloqot tizimida ham oʻziga xos murakkabliklar, oʻzgarishlar maydonga kelmoqda. “Odamning kimligini bilmoqchi boʻlsang, soʻziga boq”,- deganlaridek, bu ehtiyoj abadul-abad jamiyat hayotida oʻz ustuvorligini yoʻqotmay kelmoqda. Shu sababdan “globallashuv jarayonida til va jamiyatning oʻzaro aloqasi, tilning rivojlanishiga ta’sir qiluvchi ijtimoiy omillar, jamiyatning turli sohalarida til funksiyalari ta’sirining oshishi va buning natijasida tilning ichki va tashqi tomondan rivojlanishiga doir izlanishlarga alohida e’tibor qaratilmoqda”[10].

Ilmiy manbalarda “til turli lisoniy va nolisoniy omillar ta’sirida oʻz-oʻzini tashkil etishi, funksional imkoniyatlari jihatidan turli gavdalanishi va qayta gavdalanishlarni yuzaga chiqarishi ta’kidlangani holda, tilda oʻz-oʻzini tashkillashtirishda quyidagi uch parametrni e’tiborga olish zarurligi uqtirib oʻtiladi:

1) geografik omil – makon omili;

2) xronologik omil – zamon, vaqt oʻqi:

3) sotsiologik omil – ijtimoiy muhit, madaniyat, din, millat, yosh kabi sotsial belgilar”.[6] Bu holat nutqiy muloqot mohiyatini ochib berish bilan bogʻliq muhim omillar hisoblanadi.

Xususan, prof. A.Nurmonov tildagi dinamika va oʻz-oʻzini tashkillashtirish jarayoni mana shu uch omilga asoslanishi va bu holat tilda qay holda namoyon boʻlishi yuzasidan quyidagilarni yozadi. “Til ham tabiat hodisalari kabi oʻz-oʻzini tashkil qiluvchi, tadrijiy tarzda yangi strukturalarni oʻzida namoyon etuvchi, sinergetik paradigma asosida rivojlanuvchi murakkab tizim hisoblanadi. Buni muayyan tillarning morfologik qurilishidagi oʻzgarishlar, bir holatdan boshqa sifat bosqichiga oʻtishga tomon siljishlar, ma’lum tillarda ichki va tashqi ta’sirlar natijasida turli xil belgilarning yuzaga kelayotgani kabi dalillar tasdiqlaydi”. Til kontaktining zamon va makon umumiyligiga koʻra farqlanuvchi ikki turi mavjud: bevosita til kontakti va bilvosita til kontakti. Bevosita til kontakti har xil til jamoasiga mansub shaxslarning yuzma-yuz muloqotiga asoslanadi. Bilvosita til kontaktida har xil til jamoasiga mansub ikki shaxsning muloqoti yo telefon, yo internetga ulangan kompyuter vositasida amalga oshadi.

Muloqot jarayonini shakllantirishda bosh omil sifatida lisoniy shaxs ishtiroki va uning maqomi asosiy masala sifatida markaziy oʻrinni egallaydi. Inson madaniy tajriba, lisoniy bilimlarga ega boʻlib borishi bilan oʻz shaxsiyatini shakllantiradi, shaxsiyatlar birlashib esa millat zehniyatini yuzaga keltiradi. Jamiyat – til – madaniyat tarzidagi muntazam ta’sirlashuvda lisoniy va madaniy malakalarning oʻzgarib turishi qanchalik tabiiy boʻlsa, jamiyat a’zolarining oʻz lisoniy va madaniy koʻnikmalarini barqaror saqlashga intilish ham shunchalik tabiiy holatdir.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab nutqiy faoliyat masalasi tilshunoslikning alohida oʻrganish obyektiga aylandi. Shuning uchun dialog, harakatdagi nutqiy aktlar, diskurs bilan bogʻliq nazariy qarashlarga alohida e’tibor qaratilmoqda. Muloqot – maqsadli faoliyat va bu faoliyat doirasida bajariladigan har bir harakat ham oʻz maqsadi, intensiyasiga ega. Muloqot maqsadini oʻrganishda asosiy e’tibor muloqotning kognitiv jarayon ekanligiga qaratiladi. Muloqotga kirishayotgan shaxsning asosiy maqsadi axborotni uzatish emas, balki tinglovchini ushbu maqsadni anglashga undashdir. Nutqiy jarayonni oʻz ichiga olgan nutqiy vaziyatda turli fikr-mulohazalar (muloqot doirasidan chetga chiqmagan holda) bildiriladi.

Shuni ta’kidlash lozimki, muloqot jarayonidagi ishtirokchilarning ijtimoiy mavqe va maqomlari ham ularning suhbat jarayoniga ta’sir etadi va bu holat, ayniqsa, oʻzbek madaniyatidagi ayol va erkak, ota-ona va farzand, professor-talaba, boshliq-xodim kabi juftliklar muloqoti timsolida oʻziga xos milliy mentallik ifodalaydi. Nutqiy muloqot murakkab ijtimoiy munosabat boʻlib, u lingvistik va ekstralingvistik omillar ta’sirida yuzaga chiqadi. M.N.Krayevskaya bunday vaziyatda ma’lum bir predmetning mavjud/mavjud emasligi, zamonning qisqa/davomiyligi, muloqotchilarning umumiy, moddiy va ma’naviy, ijtimoiy va ruhiy holati, saviyasi, fahm-farosati, soni, faolligi/passivligi, oʻzaro joylashuvi, tanishganlik darajasi, munosabatlar, ijtimoiy kelib chiqishi ham muhim vazifa bajarishinini alohida qayd etadi. [3]

Professor A. L .Mamatqulov keyingi paytlarda koʻproq ingliz tilida soʻzlashuvchi mamlakatlarda “Political Correctness”(fransuz tilida – “le politiquement correct, rus tilida – politikorrektnost, oʻzbek tilida – “nutq odobi”, “siyosiy nutqiy hushyorlik”, “nutqiy hushyorlik”, “nutqiy andishalilik”, ”nutqiy xushmuomalalilik”) deb atalgan tushunchani ifodalovchi madaniy va lisoniy hodisa paydo boʻlganligi va koʻproq “nutqiy hushyorlik” istilohining masala mohiyatiga mos kelishini hamda buni istiloh sifatida qabul qilish maqsadga muvofiq deb hisoblaydi. Shuningdek, “nutqiy hushyorlik” tilshunoslikda yangi tushuncha boʻlib, nutq faoliyatida har qanday kamsitishlarga yoʻl qoʻymaslikni, nomaqbul iboralarni qoʻllamaslikni anglatadi. Ya’ni uning asl mohiyati nutq jarayonida u yoki bu mayda guruh (etnik, irqiy, jinsiy, ijtimoiy) vakillarining izzat-nafsi, nafsoniyatiga, hamiyatiga tegib ketmaslik, hayotdagi noxush voqea-hodisalarni yashirish yoki niqoblash, soʻzlovchining maqomi va gapning nima haqida borayotganligini aniq koʻrsatishdan iborat. Shunga mos

ravishda tilda yangi-yangi tushunchalar paydo boʻla boshlaydi, ular nutq obyektini toʻgʻridan toʻgʻri, dangal, oshkora ifodalamay, uni yumshoqroq, qochirimlar yoʻli bilan tavsiflashga xizmat qilishini alohida uqtirib oʻtadi. [4]

Darhaqiqat, nutqiy muloqot oʻnlab-minglab etnografik, ijtimoiy, falsafiy-madaniy, axloqiy-estetik, tarixiy, maishiy va ruhiy omillarning lisoniy birliklar bilan qorishuvidan iborat harakatli sistemadir. [2]

Oʻzbek muloqot madaniyati, odatda, salomlashishdan boshlanadi. Lekin ana shu salomlashishning oʻzidayoq bir qancha pragmatik mazmun yashiringan boladi. Bu holat bilan bogʻliq maʼnolar turli vositalar, yaʼni maqollar, hikmatli soʻzlar kesatiqlar va boshqalar yordamida salom berishdan koʻzda tutilgan maqsad va munosabatni yoritishga xizmat qilgan. Masalan, yosh bolalarga ertaklar orqali salom berish odobi uqtiriladi.”Gar slaloming boʻlmasa, ikki yamlab bir yutardim”,yoki “Boʻri bilan qoʻzichoq masalida”, maʼnfaatli boʻlsa ”quyuq salom berib qolibdi”, yoqtirmasa ”Salomingni pishirib ye”, “salomingni boshimga uramanmi” kabi pragmatik mazmun ifodalanadi.

Salom birovning ustunligini, oʻzining esa pastligini koʻrsatish uchun emas, balki bu odat madaniyat belgisidir. *Salomning ham salmoqlisi boʻladi,Kinoyali ilmoqlisi boʻladi*.[8] Darhaqiqat, Yozuvchi T.Malik toʻgʻri taʼkidlaganidak, insonlar maʼnfaatlari toʻqnashgan bugungi globallashuv sharoitida yuqorida taʼkidlaganimizdek, salom berish bilan bogʻliq pragmatik mazmun nihoyatda boyib bormoqda deyish mumkin.

Muloqotning samarali kechishi maʼlum qoidalar, muomala tamoyillariga amal qilishi bilan bogʻliq. Dunyo xalqlari muloqot odobi, muomala masʼuliyatiga oid minglab maqol-matallar yaratganlar, bu borada behisob nodir asarlar yaratilgan. Jumladan, Zardushtiylik dining muqaddas manbasi sanalgan “Avesto” da ham yetakchi uchta тушунчаning bittasi *ezgu soʻz [1]* ekanligi alohida taʼkidlangan. Shuningdek, sharq milliy madaniyati durdonalari boʻlmish ”Qutadgʻu bulig”, ”Qobusnoma”, “Hibatul haqoyiq” kabi madaniy yodgorliklar, buyuk mutafakkirlar Kaykovus,Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Ahmad Yugnakiy, Alisher Navoiy, Soʻfi Olloyor kabi allomalarning asarlari bunga misoldir. Kaykovusning “Qobusnomada” keltirgan quyidagi pandlarini eslaylik: “Gar soʻzni va hunarni yaxshi bilsang ham hech bir soʻzni sindirmagil, toʻgʻri taʼrif qilgʻil va uni bir rangda aytgil: xosga xos soʻz, omiyga omiy soʻz degil, toki u hikmatga muvofiq boʻlsin va eshitgon kishiga ogʻir kelmasin, yoʻqsa soʻzingni dalil va hujjat bila ham eshitmagaylar. [7]

Til bu- moʻjizaviy, sirli xilqat, oʻziga xos bir dunyo. Uning moʻjizaviy tomoni shundaki, u bizga bir qator tovushlar yigʻindisi orqali butun olamning manzarasini, hayvonot, nabotot dunyosini, insonlarning his-tuygʻularini, ular orasidagi muloqot- munosabatlarni idroq etish, hazm qilish imkoniyatini beradi. Har bir tilning muayyan davrdagi holati uni yaratgan va unga ishlov bergan xalqning dunyoqarashi, tafakkuridan kelib chiqadi. Sharqda, xususan, oʻzbek lingvomadaniyatida aynan “Nutqiy hushrorlik” atamasi qoʻllanilgan boʻlmasa-da, qadimdan ota-bobolarimiz nutq odobi masalalariga yuqori darajada ahamiyat qaratganlar. Bunga tarixdan koʻplab dalillar keltirish mumkin. Masalan, X asrda yashab oʻtgan bobokalonimiz Y.X.Hojib oʻzining “Qutadgʻu bilig” asarida nutq odobi va soʻz qoʻllash, soʻzning mohiyati va undan keladigan foyda va zarar haqida quyidagilarni yozadi:

Soʻzni koʻp soʻzlama bir oz ozroq soʻzla
Tuman ming soʻz tugunini, [yaʼni jumbogʻini] shu bir soʻzda yech.
Kishi soʻz tufayli koʻtariladi, malik boʻladi,
Koʻp soʻz boshni yerga egadi.

Shuningdek, adib Ahmad Yugnakiyning “Hibatul haqoyiq” asarida ham nutq odobi yuzasidan quyidagilar bayon etilgan.

Soʻzni uqub soʻzla, shoshib (behuda) gapirma,
Soʻzingni yashir, keyin boshingni yashirib yurma.
Odoblar boshi tildir, uni tiymoq zarur.
Til yaralasa tuzalmaydi, oʻq jarohati esa bitib ketadi.

Shuningdek, xalq donishmandligi boʻlgan maqollarda ham nutq odobi bilan bogʻliq fikrlar ilgari surilgan [5]. Masalan :

Soʻz kishining oʻzagi,
Odob kishining bezagi
Taom lazzati - oʻzida
Odam lazzati - soʻzida
Til – aql tarozusi

Yuqoridagi maqollarga hamohang ravishda “Qobusnoma” da keltirilgan fikrlar ham tilni aql tarozusi ekanligini dalillaydi. Har kishining ahvoli oʻz soʻzi ostida yashiringan boʻladi. Bir soʻzni bir iborat bilan aytsa boʻladi, eshitgan kishining esa koʻngli parishon boʻladi, eshitgan kishining koʻngli bahra oladi.

Hikoyat. Horunar Rashid bir tush koʻradi, yaʼni ogʻzidagi hamma tishlari toʻkilib tushgan emish. Ertalab turib bir taʼbirchini chaqirib soʻradiki, bu tush taʼbiri nimadir. Taʼbirchi dedi:” Ey amiralmuʼmininin, sening huzuringda barcha qarindosh- urugʻlaring oʻladi, sendan boshqa hech kishi qolmaydi”

Horunar Rashid dedi:" Mening yuzimga shunday dard-anduh bilan to'lgan so'zni aytasanmi? Agar mening hamma qarindoshlarim o'lsalar, men nima ish qilaman va qanday qilib kun kechiraman?"- deb ta'birchini yuz tayoq urishga buyurdi. So'ngra boshqa bir ta'birchini chaqirdi va tushining ta'birini so'radi. Ta'birchi dedi:" Ey amrulmu'mininin, sening umring barcha qarindoshlaringning umridan uzun bo'ladi". Horunar Rashid dedi:" Barcha aqlning yo'li birdir va ikkovining ta'biri bir yerdan chiqadi. Ammo yuqoridagi ta'birchining iborasi bilan keying ta'birchining iborasining orasida farqi kattadir" va keyingi ta'birchiga yuz tilla berishni buyurdi.

Ey farzand, so'zning yuz va orqa tomonini bilgil, ularga rioya qilgil, so'zlaganingda ma'noli gapir, bu notiqlikning alomatidir. Agar gapirgan vaqtingda so'zning qanday ma'noga ega ekanini bilmasang, qushga o'xshaysan, bunday qushni to'ti deydilar.(To'ti) ham so'zlaydi, ammo so'zning ma'nosini bilmaydi. So'zni juda ham qimmatli deb bilgil, chunki xor narsa emasdir. Bilgan so'zingni o'z joyida ishlatgil, vaqtni bekorga o'tkazmagil. Agar vaqtni zoye qilsang, donishmandlikka putur yetkazgan bo'lasan.[9] A.Navoiy bobomiz esa "So'zdadur har yaxshiliqni imkoni bor, munda debturlarki, nafsning joni bor, -deya ta'kidlaydi. Demak, so'zda har qanday yaxshilikning imkoni bor ekan, u orqali suhbatdoshga kayfiyat bag'ishlash yoki ko'nglini cho'ktirish mumkin. Imkon boricha yaxshi so'zni so'zlash lozim. Xalqimizda "Odamning kimligini bilmoqchi bo'lsang, so'ziga boq"- degan maqol bor. Bu bejizga emas, chunki tildan chiqayotgan har bir so'z so'zlovchining butun borlig'i haqida ma'lumot berib turadi.

Xulosa:

Nutqiy xushyorlik- muloqot jarayonida nimani qanday gapirish yoki gapirmaslik mahorati bo'lib, bu jarayonda nutqiy xushyorlikni ta'minlashga xizmat qiladigan bir qancha terminlarning ahamiyati va ayni jarayonni ta'minlashdagi o'rni masalasiga ham e'tiborni qaratish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar ro'yhati

1. Авесто. – Тошкент: Ш.арқ. – Б.56-57.

2. Кобилов Н. Тоғай Мурод қиссаларининг лингвопрагматик хусусиятлари.Фил.фан.фал.док.(PhD) дисс.автореф.-Самарқанд,2022.-Б.12 (ум.сах.53 бет)

3. Краевская М.Н. Ситуация как фактор дифференциации типов устной речи (по материалам советской лингвистической литературы) / В кн.: Лингвистисеские особенности научного текста. – М.: Наука, 1981. – С. 122–123.

4. Маматқулов А.Тилнинг социолингвистик хусусиятлари ва "нутқий ҳушёрлик" ҳодисасининг ижтимоий-маданий табиати // Илмий хабарнома – Научный вестник. – 2014. – № 3. – Б. 93.

5. Маҳмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг "Ҳибатул ҳақойиқ" асари ҳақида.-Тошкент: "Фан", 1972.-Б.235-246 (ум.сах. 299 бет)

6. Нурмонов А. Раҳимов А. Лингвосинергетикага кириш. – Тошкент: Академнашр, 2013. – Б.69.

7. Ruziyeva G.Z. Zamonaviy tilshunoslikda sotsiopragmatika tushunchasi. /"Lisoniy meros va tilshunoslik taraqqiyoti" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya mater.-Andijon, 2023.- B. 105 (um.sah.273 bet)

8. Тоҳир Малик. Ҳусну хулқ. Танланган асарлар. 3-жилд.(Одамийлик мулки). – Тошкент: Шарқ, 2010.–Б.191.

9. Қобус-Нома.(Ҳозирги замон ўзбек тилига табдили С.Долимовники) Т.: Ўқитувчи, 1967.-Б.42-43(ум.сах.152)

10. Қўшақова Б. Тил функционал ривожланишининг социолингвистик таҳлили: Филол.фан.б.фалс. докт.(PhD)... дисс. автореф. – Фарғона, 2019. – Б.12